

Бо чылдың эгезинден бээр республика девискээринге 89 өрттер; 31 арга-арыг өрттери 3882,9 га черге, арга-арыга хамаарышпас 20 өрттер 4278,5 га черге болган. 80 өрттер өжүртүнгөн, 9 арга-арыг өрттери ам-даа хып турар.

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де

№ 56 (16667)

2003 чылдың
МАЙ 20,
вторник

Ат салган шагы 17.30
Садар өртээ 3 рубль.

ТР-ниң Чазаанда Ай санында илеткээр

Тыва Республиканың Чазаа 2003-2004 чылдарның кышкы үелеринде кадык камгалал черлериниң капитал септелгезин чорударынын болгаш акшаландыраарының дугайында доктаалды хүлээп алган.

Республиканың кадык камгалал черлериниң капитал септелгезинге 2003 чылда республика бюджетинде көрдүнгөн саң-хөө үлелгезин Кадык камгалал яамызының тургусканы төлөвилел чарыгдалдарына дүүштүр чоруткан. Бо чайын эмнелгелериниң капитал септелгезинге 11 млн. 842 муң рубльди үндүрер, ол ышкаш 3 млн. 430 муң рубльди тудуг материалдарынче чарыгдаар.

Кадык камгалал яамызынга хамааржыр объектилериниң капитал септелгезин чорудары-биле тендер комиссиязын тургузар. Септелге ажылы эгелей бээрге, яамы ай санында акша-хөрөгенин чарыгдалының дугайында отчетту ТР-ниң Саң-хөө яамызынга көргүзөр ужурлуг.

Конкурсту чарлаан

ТР-ниң Культура болгаш националдар херектериниң талазы-биле яамызы бо чылдың бюджетинде көрдүнгөн акша-хөрөгизи-биле культура ордуларынга, клубтарга капитал септелге ажылын чорудар. Ниитизи-биле септелге ажылынга көрдүнгөн 13 млн. 723 муң рубльге немей 3 млн. 335 муң рубльди эрткен чылдарның өрелерин дуглаарынче үндүрер. Яамы кожуннар аразынга кышкы үеге эки белеткел дээш конкурсту чарлаан. Культура ордуларын, библиотекарны 2003 чылдың август 15-ке чедир доозар.

Чайын — шанаан белетке

ТР-ниң Чазааның 2003 чылдың апрель 16-да «2003-2004 чылдарның кышкы үелеринге чуртталга-коммунал ажыл-агыйның объектилерин баш удур белеткээриниң дугайында» болгаш «Ак-Довурак хоорайның чылдылга төвүн үскү, кышкы үелерде ажылдаарынга белеткээриниң болгаш саң-хөө талазы-биле экижидериниң хемчеглериниң дугайында», «2003-2004 чылдарның кышкы үелеринге «Тываэнерго» акционер ниитилелдин объектилерин баш удур белеткээриниң дугайында» доктаалдарны күүседире-биле ТР-ниң Чазаа септелге ажылдарын чорударының графигин тургускаш, ону кандыг-даа саадал чокка күүседире-биле доктаалды хүлээп алган.

ТАРЫЛГА—2003

ХУУСААЗЫ — МАЙ 25-ТЕ

Кундустуг сумуда Челээш аттыг бүдүрүлге кооперативиниң удуртукчузу Павел Өөлеттиң ажыл-агыйы бо чылын 200 га черге тараа культураларын тарыыр планныг. Бо хүннерде олар 120 ганың тараазын чажып дооскан. Эрткен чылын олар 160 гага тараан, үш дугаар чылын тарып турар болгаш үрезинни боттары курлавырлап алган. Техникадан тракторлар, көдээ ажыл-агый машиналары бар, эргижирээн техниканы оон-моон тыптынып тургаш, септеп кылган. Ниитизи-биле кооперативте 13 кижиге ажылдап турар. Оларның эң хоочуну Такпай-оол Салчак, бүгү назынында трактор мунуп ажылдап келген, а эң аныяа Белек-оол, саялка башкарыкчызы.

Кооперативтиң моон сонгаар сорулгазы чүгле тараа тарыыр эвес, а мал-маган өстүрери-биле черин салбазын бодап турар. Амдызында оларның холунда 30 шаа шээр малдыг-даа. Хову ажылының сөөлгү хуусаазын май 25-те дооскаш, улаштыр картофель тарыыр, ооң соонда сиген кезилдезинче киргеш, чоорту техника септелгезинче кирер деп сорулгалыг.

Каа-Хем кожунунун часкы хову ажылдарының талазы-биле солунун үшкү арнындан номчуп таныжар.

ТАРИФТЕРНИ ӨСТҮРГЕН

Май 15-тен эгелеп Тываның хереглекчилеринге электроэнергия тарифтерин ортумаа-биле 14 хууга өстүргөн.

Мындыг шиитпирни республиканың регионалдыг энергетика комиссиязы хүлээп алган. РЭК-тиң даргазы Мөргөн Анай-оолдун дыңнатканын эзугаар алырга, ыңдыг чүүл бо чылдың январь 1-ден эгелеп «Россияның чаңгыс аай энергетика системалары» РАН-ның ачы-дузазы дээш абонент төлөвириниң нормативиниң 12 хууга өскени-биле, а ол ышкаш энергияны мөөннеп садар федералдыг рыноктуң «Тываэнерго» ААН-ге берип турары электроэнергиязының тарифтериниң бедээни-биле холбашкан.

Тус черниң аналитиктериниң санап турары-биле алырга, электроэнергия тарифтериниң өзүлдези, чугаажок-ла, хереглел барааннарынга болгаш ачы-дуза чедирелгезинге өртектериниң өзүлдезин болдуруп. Ынчалзажок электроэнергия өртектерин өстүргениниң соонда безин Тывада бир киловатт энергияның өртээ Россияның деңне-

Интернеттен медээлер

линде эң чавыс өртектерниң бирээзи болуп артар (өзүлде соонда — 64 көп.). Кожавыста Сибирь девискээрлеринде (Иркутск областы болгаш Хакасияны санавакка) чурттакчы чонга өртек бир рубль ажып турар

ХАДЫЛЫГ АРГАНЫ КАТАП ТУРГУЗАР

Кызылдан 100 километр ыракта турар хадылыг арганы катап тургузарының талазы-биле ажылдар эгелээн. Эрткен чылын ол барык бүрүнү-биле өрттен когараан турган. Бо хүннерде арга-арыг даамалдары Хакасиядан эккелген чаш шеттерин олуртуп эгелей бергеннер.

Бо чылын республиканың бүгү девискээринге эрткен чылгы өрттерден когараан арга-арыгларның 900 хире гектарын «чалыткандыры» планнаттынып турган, ынчалзажок саң-хөө талазы-биле бергедээшкиннерниң ужун чүгле 500 гектарга аныяк ыяштарны олуртур. Баштайгы мөөң өзүмнерни Балгазында эккелген. Ам-даа 300 муңу Тываже чоокку хүннерде кирип сөөртүр. Тываның арга-арыг ажыл-агыйының дыңнатканын эзугаар алырга, кандыг-ла-бир онзагай сорттарны олуртпас. Тываның хадызының төрели болур хады аныяк арга-арыгның үндезинин салыр. Даамалдарның чугаазы-

биле алырга, арга-арыгны катап тургузарынга, эвээш-ле дизе, 80 чыл негеттинер болуп турар.

КЫЗЫГААРГА ХАЙ- ХАЛАП

ТР-ниң Чазак Даргазының оралакчызының хүлээлгелериниң күүседикчизи Виктор Вусатыйның дыңнатканы-биле алырга, май 11-де Моолдун Бурун-Турун болгаш Кызылдың кызыгаар отрядының удуртукчулары полковниктер Галбатрах биле Алексей Сидневтиң ужуражылгазы болуп эрткен.

Чоокта чаа россия-моол күрүне кызыгаарының тыва участогунга болган хай-халап ук ужуражылганы эрттиреринге чылдагаан болган. Ынчан моол кызыгааржы өлүмүт балыглаткан турган. Истелге үезинде тодарааны-биле алырга, ок-чепсектиг моол шериг кижиге кызыгаарны үрээр болган. Чугаалажылга үезинде ук фактыны моол тала хүлээп алган. Амгы үеде истелге уламчылавышаан, ынчангаш төнчү түңнелдер үндүрери ам-даа элек.

ДЕЛЬФИЙ ОЮННАРЫ

Сибирь федералдыг округта регионнарның төлээлери май 16-дан 22-ге чедир Волгоград хоорайга болуп эртер Россияның аныяктары-

ның Ш Дельфий оюннарынга юржир. Маргылдаалар 18 номинацияга эртер. Номинация бүрүзүнге-ле жюри коллегияларын хевирлеп тургускан, ооң составынче Россияның сураглыг уран чүүл ажылдакчылары кирип турар. Оюннарда киржириниң дугайында чагыгларны РФ-тиң 78 субъектизи кириген. Уран чүүлдүн дээди шуулганынга киржир дээш 10-дан 21 хар назылыг 1500 аныяк дельфийжилер Волгоградта четкилеп келгилээн.

«Вокал» болгаш «Хореография» номинацияларынга Тываны республиканың күрүне филармониязының аныяк артистери төлээлээр, ол ышкаш «граффити» стилинде ажылдап чоруур мастерлер болгаш эң эки дээн диск-жокейлер боттарының уран чүүлүн бараалгадырлар. Тыва делегацияны ТР-ниң культура сайыдының бирги оралакчызы Екатерина Карелина баштап чоруур.

Алимаа МОНГУШ

1702 чылда шведтерни тиилээн соонда Нева хемни аксының адырынга чаа шивээни тударын шийтпирлээн. Ону тударынче 1703 чылдың май 13 (27) хүнүндө кирген, бо үени Петербургтун үндөзилеп тургустунганының хүнү кылдыр санаан. 1703 чылда Петр I-ниң Чарльы-биле тудуглар канцеляриясын тургускан, ол бүгү-ле ажилдарны удуртур ужурлуг турган. Херек кырында кылыр ажилдарны шуптузун Петр боду баштаарын холга алган. Чурттуң архитекторлары чедишпес болурга, оларны даштыкы чурттардан чалап ап турган. Ынчангаш Петербургка янзы-бүрү нацияның архитекторлары ажилдаан. Оларга швейцар Доменико Трезини, италян Марио Фонтана, француз Жан Батист Леблон, немец Андреас Шлютер болгаш өскелер-даа хамааржыр. Даштыкы уран шеверлер-биле кады орус архитекторлар бир демниг ажилдап, чаа хоорайны тударынга биче эвес үлүүн киригенер.

Петербургту тударынын планын баш бурунгаар ажилдап кылган турган, ынчангаш ол баштайгы тудуглардан эгелээш, бодамчалыг, архитектура талазы-биле онзагай каастангалыг туттулган Россияның бирги хоорайы болур. Хоорайны тударынын баштайгы планын 1716 чылда хүлээп алган. XVIII чүс чылдың бирги он чылдарында даш-биле-башыңнар тударын идепкейжиткен. 1710-1714 чылдарда Васильевск ортулукка Меньшиковтун ордузун туткан,

Санкт-Петербургтун 300 чылынга РОССИЯНЫҢ СОҢГУ НАЙЫСЫЛАЛЫ

1913 чылда Александр-Нева лаврының, Петропавловск соборунуң, Чайгы садта Петрун чайгы ордузунуң тудуглары эгелээн. Васильевск ортулуунуң тудугларыңче Петр онза кичээңгейни салып турган, ону хоорайның кол кезээ кылдыр тодараткан. Ынчалза-даа XVIII чүс чылдың ортан үезинде Нева хемниң солагай эриктеринде тудуглар хоорайның кол эзээ болу берген. Мурнуу талазын каастап кылган үлегерлиг чуртталга бажыңнарын тудар шийтпирни база хүлээп алган. Ону төлөвилээринге кончуг шыырак архитекторлар үлүүн кириген. XVIII чүс чылдың ортан үезинде хоорайга архитектура талазы-биле чараш кылдырган көрүштүг парктарны, ордуларны, бай хүрээлерни болгаш өске-даа тудугларны кылып эгелээн. Кышкы орду, Смольныйның монастыры, Строгановтун, Воронцовтун ордулары, Никольск собору болгаш өске-даа каас-коя тудуглар анаа хамааржыр. Шак ынчалдыр Нева хемниң кыдында Петр I-ниң үндөзилеп тургускан хоорайы чоорту Россияны эң улуг хоорайларының бирээзинге чедир өзүп сайыраан.

Петр I-ниң 1703 чылда таваан салган Санкт-Петербург хоорайы 1914-1924 чылдарда Петроград, 1924-1991 чылдарда Ленинград деп аттарлыг турган. Ам ооң эрги төөгүлүг адын эгиткен. Санкт-Петербург 1712-1728 болгаш 1732-1918 чылдарда Россия

ның найысылалы турган. Санкт-Петербургка (Петербургка) Февраль болгаш Октябрь революциялары өөскүп үнгөн. Ада-чурттуң Улуг дайынын чылдарында немец эжелекчилерниң 900 хонук бүзүлээшкенин хоорай маадырлы-биле шыдажып эрткен. Анаа Маадыр-хоорай атты тывыскан.

Санкт-Петербург хоорай Москваның соонда Россияның кол чугула үлетпур, эртем болгаш культура төвү болуп турар. Машина тудуунуң (судно, энергомашина, радиоэлектроника, дериг-херекселдер), кара болгаш өңүг металлургия, химия, чийк, аш-чем, полиграфия үлетпүрүнүң улуг төвү. 1958 чылдан бээр метрополитен ажилдап турар. Демир-орук, чазагыг оруктарның кол белдири. Делегей чергелиг Пулково аэропорту, далай (Балтий далайның Фин мугулдурунда), хем (Нева хемниң аксының адырында) порттары аргыжылганың чугула оруктары болуп турар. Хоорайның чурттагы чону 1999 чылдың медээзин эзугаар алтырга, 4695,4 муң кижиге турган.

Санкт-Петербург Россияның Эртемнер академиясының эртем төвү болуп турар. Ында хей санныг эртем-шинчилел институттары бактаап турар. Мында 43 дээди өөредилге черлери, 16 профессионал театр (Маринский театры, Мусоргский аттыг опера болгаш балет, Улуг ши театрлары), хей санныг номнуг улуг библиотекалар (Россияның

национал, Россияның Эртемнер академиясының) бар. 47 музей хоорайның девискээринде санаттынып турар, оларның аразында Эрмитаж, Орус, Россияның уран чүүл академиясының эртем-шинчилел, Санкт-Петербургтун төөгүзүнүң, Улуг Петр аттыг антропология болгаш этнография музейлери делегей чергелиг ужур-дузалыг төптөр болур.

Санкт-Петербургта XVIII-XIX чүс чылдарның кайгамчыктыг

чараш архитектура ансамблдери бар. Петропавловск шивээзинин, Александр-Нева лаврының, Смольныйның комплектери, Дворцовый шөлү Кышкы орду-биле, Декабристер шөлү Петр I-ниң тураскаалы-биле («Хүлөр аштыг кижини» 1782 чылда ажиткан), Нева проспектинин ансамбли болгаш өскелер-даа онзаланып турар. Классизм тураскаалдарының аразында Уран чүүл академиязы (1764-1788 чылдар), Адмиралтейство (1806-1823), Даг инсти-

туду (1806-1811), Неваның эжиктери (1827-1834), көвүрүглер бар. 1960 чылда Пискаревск хөөрүндө архитектура-мемориал комплекзин тургускан. Санкт-Петербургтун чоогунда хоорайларда – Петродворда, Пушкинде (Царь суурунда), Павловскиде, Гатчинде XVIII-XIX чүс чылдарның двор-парк ансамбльдерин кылган.

В.А. РЕЗВИН.

ЧУРУКТАРДА: хоорайның тураскаалдыг черлери.

УЛУГ ХООРАЙНЫҢ ТУРГУЗУКЧУЗУ

Санкт-Петербург хоорайның адын латин дылдан очулдуруга, Ыдыктыг Петрун хоорайы дээн. Сайзыраңгай «Европаже сонга аждары»-биле Россия империясының хааны Петр I Финляндия чоогунда тулаалыг черге улуг хоорайны тудар деп шийт-пирлээн.

Оон бээр хей-ле чылдар эрткен. Кандыг-даа дайын- чаага таварышса-даа, буурап дүшпейн, харын-даа чечектелип сайзырааш, улуг мегаполис апарган Санкт-Петербург бо хүннерде бодунуң тургустунганындан бээр 300 чыл болган оон демдеглед эгелээринге белен.

Россия империясының хааны Петр I Москва хоорайга 1672 чылда төрүттүнгөн. Ол 1721 чылдың октябрь 22-де Россияның хааны болуп, дүжүлгеге саадаан. Ол көскү күрүнө ажилдакчызы боорундан аңгыда, дипломат, шериг баштыңчызы болгаш ус-шевер кижиге турган. Ол бодунуң амыдыралының дургузунда ийи катап өглөнип турган. Баштай Евдокия Федоровна Лопухина-

биле, а оон Марта Сковронская-биле (сөөлүндө ол херээжен император Екатерина I апарган) өг-бүлө туткан.

Бичи Петр бичи тургаш-ла, губернатор башкылардан хей-ле эртемнерге өөрөнгөн. Шимченгир, сонургак, эртембилеге сундулуг бичи оол күзөлдү-биле өөрөнип турган. Оон аңгыда ол чазанып, демир-дес чонуп, ок-боо, шак болгаш өске-даа ус-шевер мергежилдерге өөрөнип алган. Ооң амыдыралче көрүжүн хевирлээринге даштыкы чурттардан келген башкылар Ф.Я.Лефорт, П.И.Гордон, Я.В.Брюс болгаш өскелер-даа салдарны чедирген. Петр I бичизинден-не тура, немец, голланд болгаш француз дылдарга чугаалаар турган. 1688-1693 чылдарда голланд мастер Ф.Тиммерманниң, орус мастер Р.Карцевтин удуртулгазы-биле Переяславск хөлге корабльдер тудуп өөрөнип турган. Оон соонда, Кенигсберг хоорайга артиллерия эртемнериниң долу курстарын доозуп алган. Чартык чыл дургузунда Амстердам хоорайның верфтеринге (хемелер доктаар чер) чазаныкчы бооп ажилдавышаан, корабль архитектуразын шыйып-чуруп өөрөнгөш, Англияга корабль кылырының теоретиктиг курстарын база дооскан. Шак-ла мындыг олут орбас, шимченгир хаан эртем чедип алыры-биле даштыкы чурттарже анык орус дворяннарны өөредип чорудуп, а даштыкы чурттардан янзы-бүрү мергежилдин мастерлерин, эртемденнерни Россияже чалап, өске чурттардан ок-чепсекти, номнарны, тускай херекселдерни садып ап турган. Петр I бодунуң үезинде билдингир даштыкы эртемденнер Гю Лейбниц, болгаш И. Ньютон-

биле ужуражып турган. Ол үеде бүгү-ле эртемге дески, сонургалдыг хаан Россияны баштап турганы оон допчунамдарындан-на көскү. Ынчалза-даа эрге-чагыргаже чүткүлдүг кижилер шаптараазынарны тургузуп турган.

1689 чылдың август айда ооң угбазы Софья Алексеевна дүжүлгө эргилдезин кылырын оралдашкан. Петр I хаан бодунга бүзүрелдиг дворяннардан тургустунган шериглери-биле Москва хоорайны бүзүлээш, Софьяны эрге-чагыргадан күш-биле ойталаптырган. Софья Михайловнаны Новодевичий хүрээзинге апарып хоругдааш, ооң талалакчыларын шаажылаан. Шак-ла ынчан Петр I удурланыкчылары чок бүрүн эргелиг хаан апарган.

Ол хаан дүжүлгеге саадапкаш, Россияга улуг-улуг чаартылгаларны кылып, чурттуң бойдус курлавырларын чөптүг ажыглап, феодалдыг тургузугну быжыглап эгелээн. Петр I хаан чаартылгаларны ол үеде барыын чүктүн сайзыраңгай чурттарының экономиктиг, административтиг аргаларын ажыглап тургаш, билдили-биле чорудуп турган. Ынчалза-даа ооң чорудуп турганы чаартылгалары чамдык кижилерге, ылангыя боярларга, таарышпайн турган. Боярлар болгаш ламалар Петр I-ниң чорудуп турганы чаартылгаларына ажы-биле удурланып, 1698 чылда стрелецтерни тура халышкынче күткүп, удурландырып турган. Петр I хаан каржызы-биле 1 муң 182 тура халыкчыларны шаажылааш, арткан стрелец полкту тараткан. Ынчалза-даа ооң удурланыкчылары чажыды-биле 1711 чылга чедир хөдөлип турган.

Петр I хаанның чорудуп

турганы чаартылгалары хейнитиниң бүгү-ле адырларына хамааржып турган. Дворян-помещик класстарның эрге-ажы улгаткан, садыг болгаш мануфактура сайзыралды ап эгелээн. Чер болгаш крепостной тараачыннар салгалдан салгал дамчып-дворян кижилерниң хуу өңчүзү болур дээрзиниң дугайында дужаал херек кырында тотанып турган. Ооң уламындан тараачыннар помещиктерниң дарлалына удур тура халышкыннарны удаа-дараа үндүрүп турганнар, ынчалза-даа хосталгаже чүткүлдү хаанның шериглери каржызы-биле базып турганын төөгү бадыткап турар.

Ол үеде күрүнениң эргелеп-башкарар тургузуун база өскөрткөн. Эргиде хоойлулар хүлээп ап турган Боярлар Думазынын орнунга европейжиткен Сенатты тургускаш, чүдүлгө черлеринге база чаартылгаларны чоруткан. Хүрээ-хиттерниң эргиде ажыглап турганы хамаарышпас чоруун хорааш, ооң орнунга Синодту тургускан. Чүдүлгө черлерин Чазак хайгааралына турар кылдыр чаарткан. А садыгчыларны үш гильдияга чарган, ус-шеверлер база мергежил аайы-биле цехтерге чарылган.

Петр I хаанның административтиг чаартылгалары база Россияга улуг ужур-дузалыг болганы чугаажок. Уездилер, воеводстволарны каттыштыргаш, губернияларга чарган. Оларны губернаторлар башкарып эгелээн. А губерниялар боттары можуларга чарылган. 1708 чылдан эгелеп Петербург хоорайның баштайгы таваан салган, ал 1712 чылда ол хоорай Россияның найысылалы апарган. 1721 чылда күрүнени Россия империязы кылдыр эде адаан.

Хаанның Россияның Чепсектиг күштериниң ролун Петр I дайын-чаага удаа-дараа тилеп тургаш база күштедирген. Турция-биле дайынын түнелинде Азов далай болгаш ооң эриктери Россияга хамааржыр болу берген. Ол ышкаш Россия Швед хаанның шериглерин чылча шапкаш, ооң мурунда эжелеткен девискээрлерин катап эгидип алып аргалыг болган. Шак-ла ол үеде Россия Европаның база бир күштүг күрүнелеринге хамааржыр болу берген. Ол үеде Россияның чонунга билдингир апарган полководчуларга А.Суворов, Ф.Ушаков, М.Кутузов, П.Румянцев хамааржыр турганнар. Олар база Россияның хамаарышпас чоруу дээш болгулаан демиселдерге боттарынын үлүг-хуузун кирген. Дайын-чаага шылгараан чанчыннарны шаңнаары-биле 1698 чылда Андрей Первозванный ордени-биле шаңнап турган. Ынчалза-даа дайынчы Устав чурумун үрөөн солдаттарга, офицерлерге хамаарыштыр шынгыгы хемчеглерни ап турган.

Петр I хаанның онзагай талалары болза сорулгазын чедип алыры дээш чүткүлү, ажилгыры, сонургаа, угааныны, көрүжүнүң делгеми херечилеп турар. Ынчалза-даа ооң чаңында ажынычал, кээргээр сеткил чок чорук база бар. Ынчангаш-ла боор, ол 1718 чылда бодунун төрөөн оглу Алексей өлүмчө чоруткан. Ындыг-даа болза Петр I хаан Россияның төөгүзүңгө бурунгаар көрүштүг, реформатор болгаш салым-чаяаныг шериг баштыңчызы бооп арткан.

П.ЕПИФАНОВ.

СУГ ТЫРТЫЛЧАК. ТАРЫЛГА СААДАП ТУРАР

Часкы ажылдар

Эки үелерни сактып чугаалаар болза, Каа-Хем кожууну республиканың база бир тараалаң кожууннарының бирээзи турган. Чүгле чер ажылы-биле эвес, а мал ажылының талазы-биле, ылангыя сүт-бараан фермаларының эки көргүзүлгери-биле диниттин черге турган деп болур. Ынчалза-даа оор, боттарының аразындан-даа, кожуундан дашкаар-даа кедерээш, ажил-агыйларны хоозураткан, чоңуң амыдыралын үзүп, холун салдындырган. А кол-ла чүве - рынок системазының баштайгы, эң берге үе-чадазы ук кожууну база оюп эртпээш.

Бо хүннерде кайда-даа чымыштыг иш часкы хову ажылы ук кожуунда кайы хире чоруп турарын билип алыры-биле аңа четтивис. Биегизинге четпес-даа болза, шаа-биле ажил кылдынып, чудуруун чудук адаанче сукпас дээш каа-хемчилерниң бо хүннерде иженип турары хөлчөк-тур. Маңаа хамаарыштыр баштайгы сөстү кожуунуң чагырга даргазы Сагаан-оол Кызыл-оолович Долгарның чугаазы-биле эгелеп алың.

Кожуун чагыргазының даргазы С.К.Долгар.

— Хар эрип, чер карара-даа берген турган болза, бир ай орук чогу-биле хемни чадаг кежип турган улус бис. Белбейиниң дожу май 8-ге төндүр бадарга, паромну кылган, эң ыраккы суурувус Ильинка-биле орук ажыттынды. Ынчангаш бо чылын тарыыр ужурулуг тараа, ногаа культураларының планы кожуунуң бүгү суурларына күүсеттинер. Энир чылын тарылганы колдуунда суггаттыг черлерни бодап тараан-даа болзувусса, кааң чай болганындан кара суглар каткан турган. Ынчангаш бо чылын каражага таварышпазы-биле суг бадырар хоорзаларны шөйүп, кудуктар кылып тур бис. Амдызында арай-ла соок-тур, ынчангаш чон тарылганы чаа-ла эгелеп турар, а кол-ла чүве ереге, организация бүрүзү парниктерни салып дооскан.

Сөөлгү үеде кожуунда мал бажы эвээжээн, каш коданнарның мал оолдаашкыны уламчылап турар. Ильинка сүт-бараан фермазы чазагге көшкен, саанчылар хүнде 500 ажыг литр сүттү саап ап турар. Суг-Бажында 4 кодан хой, 130 баш чылгы мал бар. Чайлаглаар бетинде хойну кыргааш, чуггаш үндүрер деп планныг бис. Өшкү дүгү кыргыгтынган, эвээш-биче-даа болза, кыргып алган дүгүвүстү дужаап турар бис.

Мактанып болгу дег-ле чүве-вис ыяш ажил-агый-ла боор. Бо талазы-биле чоокта чаа кожуунга хамаарылгалыг чонну чыгаш, хуралдаткаш, план езугаар кылыр ажилдарның графигин тургускан. Тудуг ыяжи белек-кээр ажыл эгелей берген, белем материалдарны хүнүнде-даа келгеш садып ап болур апарган.

Часкы хову ажилдарын организаастыг чорудар дээш ниитизи-биле 400 ажыг муң рубльди, кывар-чаар материалга болгаш ногаа, картофельге 15 муң рубльдиң бюджет чээлизин үндүргөн.

Часкы хову ажилдарының

үезинде кол агрономнуң удуртулгазы-биле звено даргаларының, бригада төптөрүнүн ажылының дээшти билдинер. Кожуунуң көдээ ажил-агый эргелелиниң кол агроному чоокта чаа ажилче кирген. Ынчалзажок Светлана Маадыр-ооловна ОЮН бүгү чүвени хайгаарап, бо хүнде кожуунда ниити байдалды биске мынчаар чугаалады.

— Бо чылын ниитизи-биле 4420 га черге тараа культураларын тарыырын планнап турар бис, ооң иштинде кызыл-тасты — 828 гага, суланы — 1129 гага, чиге-тарааны — 50 гага тарыыры көрдүнгөн. Оон аңгыда картофельди 406 га черге, ногаа культураларын 95 гага тарыыр.

Бо чылын ниити белекел ажилдарын эрткен чылдаазындан эки кылдынган деп чугаалап болур. Суггатты 240 гектарга чоруткан. Ооң аразындан суггаттыг шөлдер 1425 га, аңа тараа культураларын тарыыр. Эрткен чылгы 1285 гектарда андарып каан шөлүвүстү бо хүннерде чаштырып эгелей бердивис. Аратар-биле катый ниити кожуунда 588 га чайын андарган черге тараа үрезинин чаштырган. Муниципалдыг каттышкан бүдүрүлгелерде 2335 га бар. Олар 1265 гага ак-тарааны, 70 гага арбайны база 110 гага суланы тарыырлар.

Черле бо чазын арай соок, суг тыртылчак-тыр. Ынчангаш бүгү күштү суггат ажылыңче үндүрүп турар бис. Ниитизи-биле суггатчыларның 12 звенозунда 62 кижик доктаамал хаара туттунган, ынчалза-даа оларның саны хүннүң-не немежип турар. Шөлдерни чедир сугтарып аплатса, тарылга дескизи-биле эгелей бээр. Машина-трактор айтыры амдызында чедер, боттары-выстың 426 тонна тараа үрезини бар, күрүнөден 372 тонна үрезини 20 хуузун төлээш алыр бис. Чагыг киригеш, өртөөн төлөп каан ажил-агыйлар үрезинерин сөөртүп ап турар.

Светлана Маадыр-ооловнадан кожуунга хамаарылгалыг часкы хову ажылында кандыг ажил-агыйлар барын сонуургаарымга, бир-ле дугаарында кожууну бүрүнү-биле болгаш Кызыл хоорайның чамдык организацияларын далган-биле хандырып турар бүгүдөгө билдингир Пироговтарның тараачын ажил-агыйын чугаалады. Олар эрткен чылын 800 гектарга тараа тараан, бо чылын тарылга шөлүн 1000 гектар чедирер деп сорулгалыг ажилдап турарлар. Шамамындыг ажил-агыйжы кижилер хей-ле болур болза, кожуунуң ат-алдары бедей дээрзин ол чугаалады. Ол ышкаш “Челээш” арат ажил-агыйының даргазы

Павел Өөлөт эрткен чылын тарааның дүжүдүн 235 тоннаны алган. Черле ниитизи-биле кожуунга 2002 чылда дүжүт ортумак болганын демдегледі. 833 гектар тарылга шөлү кандаашкына таварышкан.

Эрес-оол Васильевич Удера, кожуунуң кол инженері, ам ооң биске берген сөзү.

— Бистиң кожуунда мал бажы эвээш, колдуунда чер ажылыңче угланышкыныг болгаш байгы чорудуп турар ажылывыс-ла ол. Мурнунда чылдарда хөй дүжүт алгаш, боттарына орулга кирип апкан кижилерниң үлегерин чон эдере берген. Алыс черле чоннуң хову ажылыңга идепкейи эки-дир, боттары тарыттынар дээш чер дилеп турар улус хөй. Ындыг кижилер көвүдээр-ле болза эки-дир ийин, шөлдер дээрге бисте четчир-ле болгай. Бо хүннерде часкы хову ажылыңга ажыглаар машина-техниканың 57 хуузу белем. Удур кылып белекел турбуже, суггарылга системаларын оорлап каапкан, ынчангаш буга сугларын бадыргаш, суггартынып турарывыс ол. Бо ажилче суму чагырыкчылары суг үезин эрттирбес дээш ажил чок кижилерни кириштирип турары өөрүнчүг.

Чер ажылы доозулган соонда

ле ажырбас деп бодап турар бис, Копту-Аксы болгаш Бүрен-Хем ногаа өстреринче угланышкыныг ажил-агыйлар рассадазын боттары өстүрүп ап турар. Кааң чай-даа болган болза, эрткен чылын чүгле коллективтиг бүдүрүлгелер безин бир гектардан тарааның ортумак дүжүдүн 4,5 центнерни алган, а кожуун эрткен чылын тарааны 1433 тоннаны, картофельди 2424 тоннаны, ногааны 1077 тоннаны алган. 2003 чылдың күскү дүжүт ажаалдазында бо орулга-высты оон-даа көвүдөдир дээш ажил-агый бүрүзү кызып ажилдап турар.

Часкы хову ажылында хаара туттунган кижилерниң кемненилге акшазына база үрезин, артык кезектер дээш 88 муң рубльди, кывар-чаар материалга 300-тен өрү түңнү үндүргөн. Керээ езугаар кывар-чаар материалды болгаш химиктиг бүдүмелдерни ажил-агыйлар боттары өртөөн тө-

чайгы шөлче үндүреринин чылыг үезин манап турар. Эрткен чылын олар ажаап алган капустазын 1 килограммда 7-8 рубльге саткаш, эвээш эвес орулганы ажилдап алган. Ол чорук бо чылын база-ла чоннуң хей-аъдын көдүрүп турары илден.

Кожуун төвүнүн узун кудумчунга хереглээн кижилеривис манагынып, аай-дедир чортуп

Ховуда хайнышкыныг ажил-иш.

совхоз бүрүзү тараа культуралары-биле чергелештир картофельди, ногааны тарыыр деп сорулгалыг. Ногаа өстреринче угланышкыныг бүрен-хемчилер эрткен чылын Кызыл хоорайның чурттакчыларын боттарының өстүргөн ногаа, капустазы-биле хандырган. Олар дүжүдүн сааргаш, кирип алган орулгазы-биле өрелерин шупту дуглап алган. Ол ышкаш Койгунмай Бористин “Мажак” ажил-агыйы 40 тонна картофель-биле хоорайның өкпе аарыг улус чыдар эмнелгезин хандырган. Бо чылын олар немей 40 га суггаттыг шөлду база алган.

Үрезин айтыры ниитизи-би-

лээш, төптөн сөөртүп эккеп ап турары шуудаан.

Чеже-даа ногаа өстүрүп турар болза, бүрен-хемчилер шаабиле 150 га черге тараа культураларын база тарыырын планнап турар. Ук ажил-агый бо чылын республиканың 7 эң дээр ажил-агыйларының санынче кирген болгаш бо чылын олар дээр дээн сорттун үрезиннери-биле хандырттынар. Ажил-агыйның удуртукчусу Анатолий Даваевич Кунгааның чугаазы-биле алырга, бо хүннерде ында 6 механизаторда быжыглаан 5 тракторнуң 4-ү белем, ногаада херээжен чон четчир кылдыр рассадаларын өстүрүп алган,

турувуста, хүн чүгүрүүнче кире берген. Чер-чер аайы-биле чурттакчы чоннуң аажы-чаны аңгы-аңгы, ылангыя удуртукчулары хамааты чурттакчылар колдан организацияларга барып чугаа кылыры, даргазы боду чокта, чүден-даа берге. Ынчалзажок кожуунуң ниити байдалы, суур, суму чоннуң амыдыралы-биле таныжып, берге байдалга таварышкаш, катап бут кырынга турар дээш оралдажып турар совхозтарның даартагы хүнү, келир үеде салдынып турар сорулгаларын чырыдар күзеливис чедип алдынган.

Чимисмаа МОНГУШ
Василий БАЛЧЫЙ-ООЛДУН
тырттырган чуруктары.

ХҮРЕЖИНИҢ ДУГАЙЫНДА

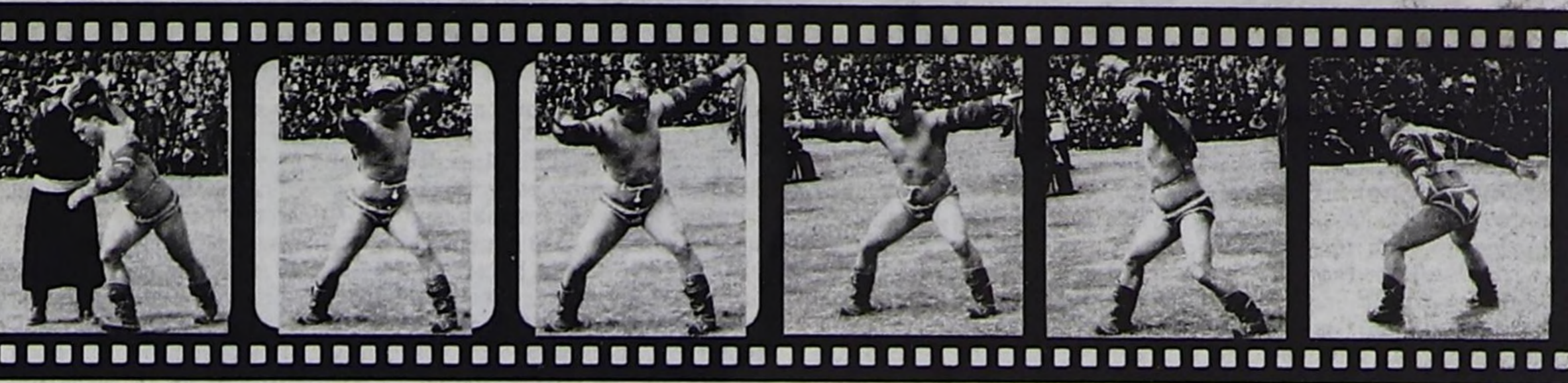

Монгуштан үлегер алыр болза эки. Мөге кижиге эң хүндүткелдиг хеп — бөрт. Национал бөргүн кедип алган хостуг, шөлээн девип чоруур мөгени көөрге, кайы хире чараш, сүртенчиг ийик. Моолдун алдараттыг мөгелеринин бөрттеринде тускай демдек бар болур. Ол демдек мөгениң ат-алдарын херечилеп турар. Мээң бөргүмде Хаан-Херети куштун дүрзүзү бар. Ооң уjur-утказын чугаалаар чүве болза, моол чоннуу-биле мөге кижиге улуг куштун укталып төрүттүнген деп санап турар. А арзылаң, чаан, начын мөгелерде ол дириг амьтаннарның дүрзүзүн сиилбип каан. Соонда ийи кызыл узун салбакта сарыг өнүг калбак шыйыглар ол мөгениң Наадымда каш катап шүтгенин, чинге, сарыг өнүг шыйыглар Күрүнениң арзылаң, чаан, начын дээн ат-алдарын көргүзүп турар. Содак-шудааның өнү ол мөгениң ат-алдарын, назы-харының аайы-биле тускай чагырткан өнүг болур. Тывага келгеш база бир эскерген чүүлүм — Тываның Чааны болгаш Начыны деп ат тыпсырын билдим.

Моолдун хүреш төөгүзүнүң дугайында номну номчуп тургаш, тыва арзылаң мөгелер дугайында база номчаан мен. Арзылаң деп атты чүге ажыглавайн турарын кайгап тур мен. Тываның Наадымының 12 дакпыр чемпиону Аяс Монгуш чүгле Тыва күрүнениң Чааны дээрге, арай таарымча чок хире. Ол дээрге Тываның тулган Авырга мөгези ышкажыл. Эки белеткел кылыр болза, Моолдун улуг Наадымынга ат-алдарлыг тыва мөгелер чүге төрүттүнүп болбас деп. Ооң-биле чергелештир Тываның национал хүреш федерациязының даргазын чоокку үеде сонгуп, тыва национал хүрештиң уставынга чаа-чаа дүрүмнерни, үстүндө чугаалааным саналдарны өөренип көөрүн сүмеледим. Моол-тыва хүрешти келир үеде сайзырадырынга мөгелерден аңгыда, ийи чурттун национал хүреш федерациялары улуг рольду ойнаар уjurлуг. Оларның боттарының аразында керээ чарып алгаш, сырый харылзаалыг, демниг ажылдаарын чон манап турар. Бот-боттарыыстан өөренип, билеп алыр байлак дуржулгавыс хөй-дүр.

— Моолда “Шонхор” хүреш институтунга өөренип күзелдиг тыва аныяк мөгелер бар-дыр. Силер оларга дуза кадып шыдаар силер бе?

— Моолда ындыг клубтар, институттар бар. “Шонхор” (тывалаарга Хартыга) институт

база ооң өөредилге программазының дугайында кысказы-биле таныштырарга мындыг болур. Ук институтка 4 чыл өөренимишаан, моол хүрештиң янзы-бүрү арга-мергезин долузу-биле шингээдип ап болур. 2 дугаар курстан эгелеп боттарының күзелдиг хүрештеринге колдады өөредир. Аныяк мөгелер боттарының күзелениң аайы-биле делегей чергелиг хүрештерге хамааржыр самбо, дзюдо, хостуг хүрештерни тускай мергежил кылдыр шилип ап өөренир. Институтту национал хүрештиң тренери, күш-культура башкызы деп мергежилдин диплому-биле доозар. Моолда өөредилге черлери шупту төлевирилг. Моол биле Тываның Чазааның аразында студентилер солчуп өөредир дугайында керээ чардынган деп дыйнадым, ол керээ езугаар өөредип болур. Тыва таланың мөгелериниң өөренир оруу ажык, аңаа мен бодум улуг-хуумну кирип, өөредип башкылаарын аазап тур мен.

— Ам катап Тываже кээр силер бе?

— Бо эрткен маргылдаалар дыка бедик деңнелде эрти. Тыва чон хүрешке хөлчөк ынак-тыр. Келир чылын шак мындыг байырлал эрттирп чалаар болзунарза, бодумнуң Батбаатар дег өске-даа өөреникчилеримни эдертип алгаш кээр мен. Хүреш бетинде моол мөгелерниң девип самнаарын, ооң уjur-утказын, мөге салыкчыларның мөгелерин алгап мактаарын, онзагай езулалдарын, моол хүрештин аргаларының дугайында тускай көргүзүгнү кылырын боданып тур мен.

— Моолда Силер ышкаш каш Авырга мөге барыл?

— 1921 чылда Моолга араттың революциязы тиилээн соонда, чылдың-на 7 айның 11-12 хүнеринде чаңчыл болган Улуг Найыр-наадым болуп турар. 82 чылдарның дургузунда 11 Авырга мөге шылгарап тодараан. Оларның бежи назылап кырааш, “адының бажы хоя берген”. А бо хүннерде алды Авырга мөге алды аргазын, беш мөгезин аныяк салгалдарга, аймак чонунга айтып берип, кадык-чаагай амьдырап-чурттап чоруурлар. XX чүс чылдың эң хөймер, XXI чүс чылдың эң баштайгы Авырга мөгези болганымга аймак чонумнун, адамиемниң чаяап бергени аксымкежи деп санап чоруур мен.

— Долгандырыг хүрешке октадыпканыңарга хомудаар силер бе?

— Чок, октатпас мөге кижиге деп чүве турбас болгай. Мен моол хүреш дүрүмү-биле хүрежиң чаңчыгып калган болгаш чеже-даа чер даянмас деп сактып-даа алгаш, тыва хүрештиң кидин түлүк үезинде ону уттуп алыр чордум. Тыва хүрешти өөренип алыр болза, черле солун,

шудургу хүреш хевирлиг.

— Чылгы малга кайы хире ынак силер?

— Көшкүн амьдыралдыг чораан силер дег база бистер дег чоннарга аът чокка чуртталганы угаап-бодары-даа болдунмас. Чингис-Хаан, ооң улуг шериг баштыңы, тыва маадыр Сүбедей-даа бүдүн делегейни аът кырынга эргип, эжелеп чагырган болгай. Мен аът дээнде тыным безин салып болур мен. Хууда 250 хире чылгылыг мен. Ооң хөй кези чүгүрүк уксаалыг. Ол чүгүрүктерни Моолдун янзы-бүрү аймак, сумуларындан садып, чыып алган мен. Маңаа май 10-да болган аът чарьжын улуг сонуургал-биле магадап көрдүм. Езулугла чүгүрүк уксаалыг, хайнак айттар Тывада чүве-дир. Моолда эн-не ырак хөмчээл 20 км боор чүве. Тыва айттарны Наадымда 40 км-ге салыр дээрге, ам-даа бүзүрөвейн тур мен. Ийе, харын, моол чонда мындыг үлегер чугаа база бар: “Эр кижиниң иштинге

мен. Бичи оглумну мөге болур боор деп идегеп тур мен. Адазының-даа, иезиниң-даа улунуң ханы мөге уктуг. Мени Х.Баянмөнх Авырганың уруу-биле өг-бүлө тудуп, чурттап чоруурумну тыва чон билер боор.

— Тыва чонга чүнү күзээр силер?

— Мени хүндүлөп, тыва чуртунарга чалааныңар дээш Тываның Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржакка, Тываның Улуг Хуралының бөлүк депутаттары С.Х. Монгушка, Р.С. Монгушка, В.Б. Ооржакка, А.В. Биче-оолга, деткичилер Ш.С. Иргитке, А.Ш. Ооржакка, А.Л. Кара-Салга болгаш өскөлөргө-даа база тыва чонга улуу-биле өөрүп четтирдим. Байлак национал чоргааралыысты, культуравысты хүндүлөп, чоннуң ынак найыр-наадымы хүреживисти улам сайзырадып, ийи чоннуң эрте шагдан тура сагып чорааны ыдык найыралыысты кажандаа үспейн, моон-даа сонгаар

лериниң хей-ады киискип, кежик-буяны делегереп-ле турар болзунам!

Моолдун Улуг Авырга мөгези Тыва чуртунга аалдап кээп, тыва чонга, тыва хүрештиң аарыкчыларынга күчүтен дег күжүн, мөгениң уран чараш аргаларын, девиг-самын көргүскени көрүкчү бүрүзүнүң сагыш-сеткилинде бодунуу-биле артып калган боор. Ийи хонук дургузунда болган хүреш тыва мөгелерниң аргадуржулганын бедидеринге, национал хүрешти оон-даа ыңай бедик деңнелге чедир сайзырадырынга улуг идигни кылган чадапчок.

Авырганың бодалдарында каттыжып, келир үеде тыва хүрештиң сайзыралын улам бедидер дээш үнүвүс кадып, демнежилинер. Эң-не кол чүве Тыва Национал хүреш федерациязының чаа удуртулганын, даргазын сонгуп алыры-дыр. Эрги-даа, чаа-даа дүрүмнерни эки сайгырып тургаш, хоочун мөгелерниң, тускай эртемниг эртемденерниң санал-оналдарын кичээнгейлиг өөренип көөрү чугула.

Моол тала-биле керээ, дугуржулгаларны кылып, оларның дүрүмнерин, езулалдарын, аргаларын өөренип, шинчилеп тургаш, үе-дүптөн бистиң мөге өгбелеривистиң шингээдип алган чүүлдериниң биске доктаай берген арга-хевирлерин, езу-чаңчылдарын, алдар-чергезин эгидип, амьдыралга чүге ажыглап болбас деп. Эзүп олурап тыва аныяк мөгелерни бүгү талазындан деткип, “Шонхор” школазынга өөредип алгаш, чоокку үеде Тывага национал хүрештиң институтун ажыдып, клубтарын тургузуп алыр арга бар. Оон аңгыда Моолда дег, өөредилге программасынга тыва национал хүрешти школага башкылаарының дугайында айтырыгны өөренип көөр болза эки ышкаш.

Маадыр Монгуш моол мөгелер-биле.

эзер-чүгенниг аът сыңар”. Чүгүрүк аът дээрге, эр кижиниң хей-ады, сүр-күчүлүг сүлдези-дир.

— Өөреникчилер Э.Батбаатар дугайында каш сөстөн чугаалап көрүңерем.

— База-ла “Шонхор” школазының доозукчузу, силерниң кожаңар Успа аймактың Тес сумузу чурттуг аныяк мөге. Тывада авазының төрөлдери база бар. Амдызында өг-бүлө чок. Чоокта чаа Улаанбаатар хоорайга аймак, суму чергелиг аттыг мөгелер аразында “Монгол газар” (тывалаарга, Моол чер) компаниязын төлээлөп хүрешкеш, шүтгөн кижиге. Келир Наадымда Күрүне начыны аттың база бир кордакчызы. Ам-даа аныяк, частырыгларны бо-ла кылгылай бээр. База бир солун таварылга май 10-да 24 харлапты.

— Силерниң угунарда мөге улус бар бе?

— Бар. Мээң ада-өгбелерим шупту мөгелер чораан улус. Мен оларның алды дугаар салгалы

оон-даа быжыг уламчылап чоруурун күзедим. Моол, тыва чонувустун улуг-бичи мөге-

Түннел кылдыр чаңгыс чижек чугаалаарга, Тывага сезен чылдар төнчүзү, тозан чылдар эгезинде безин Моолдун кыдыг-кызыгаар аймактарның мөгелери кээп, шүүп кааш чоруй баар турду. Ам бо хүннеринде аймак мөгелери Тывага бирги салыгны ажары безин берге апарган. Моон алгаш көөрге, тыва хүреш бодунуң сайзыралының база бир бедин тепкен-дир. Ынчаарга Моолдун Күрүне чергелиг мөгелерниң хүрежин база көрдүвүс. Арга-дуржулга, билиг-мергежил, езу-чаңчыл, алдар-адының-даа талазы-биле моол мөгелер онзагай көстүр болду. Ол деңнелге чедир ниитизи-биле тыва мөгелерни белеткээрде, тыва хүрешти ам-даа улам эки сайзырадыр. Моолдун Улуг Наадымнарынга тыва мөге шүүп чоруур болза, кым чоргаарланып өөрүвөс боор. Эң-не кол чүүл мөгениң уйгу-дыш чок белеткелинден хамааржыр. Солун, сеткүүлге арга-дуржулгалыг мөгелер, сонуургалдыг чон боттарының санал-оналдарын берип, бижир боор дээрзинге идегедим.

Б.БАЯРСАЙХАН,

Тываның гуманитарлыг шинчилелдер институтунун эртем ажылдакчызы.

Васильев БАЛЧЫЙ-ООЛДУҢ чуруктары.

Ыраккы Кара-Хөлде

РАКЕТА АРТЫНЧЫЛАРЫ, КОМПЕНСАЦИЯНЫ ЧОГУУР КИЖИЛЕРГЕ ЧӨГӨСӨН ТУРАР

Бай-Тайга кожунун Кара-Хөл сумузунун Хөл-Бажы девискээринде Байконурдан космосче ужул үнген чедирикчи ракеталарының артынчылары доктаамал "чаап турары" тус черниң чурттакчыларына улуг дүвүрелди болдуруп турар. Ол черниң хоочун чурттакчыларының чугаазы биле алырга, 30 чыл иштинде доктаамал демир-дес аймаа дүжүп келген.

Экологтарның шинчилеп келгенин езугаар алырга, Тываның девискээринден Кара-Хөлдүн бажы, Хакас Республиканың колдуу чурттакчы чок ээн тайгалары — Кемерово областың тайгалары бо черлерни кижичурттавайн турар ээн тайгалар деп санааш, эртемденнер Байконурдан ужул үнген чедирикчи ракеталарының полигону (шөлү) кылдыр шилип алган улус чүве-дир. Эртем езузу-биле тайылбырлаарга, Байконурдан космосче ужул үнген корабль азы спутник агаарның кадыг делгемин эрткеш, космос делгеминче кириптерге, ону чедирип чораан ракета боду-ла ушта халый бээр. Эртемденнерниң санап кааны езугаар ээн тайгаларды дүжүп турар эвес, тус черниң чурттакчыларына берге байдалды тургузуп турар.

Ажык-чарлыг үе эгелей бээр, бир дугаарында, 1990 чылдарның эгезинде Хакас Республиканың экологтары бо айтырыгны улуг дүвүрел-биле көдүрүп эгелээн. Олар тус черниң үнүш бойдузунуң, аң-менинин анализин ап тургаш, ооң түннели-биле айтырыгны РФ-тиң Чазаанга чедир тургусканнар.

РФ-тиң Чазаандан экологтарның киржилгези-биле тургус-

тунган комиссия ракеталарның артынчылары дүжүп турар девискээрлерни хынап көргөш, Бай-Тайга кожунунун Кара-Хөл сумузунун Хөл-Бажы девискээрин киригеш, ол девискээрге чурттап турар кижилерге компенсация акшаны төлөп бээр кылдыр доктаадып тургускан. Сөөлгү чылдарда ол девискээрге чурттап турар кижилерге дүвүрелди байдал тургустунган. Бо айтырыг анаа-ла агаардан тургустунуп келбээн, ону тус черниң чурттакчылары шагдала тургузуп турган. Тываның улустуң чогаалчызы, арыг агаар, алдын бойдус дээш чүрээнден бердинген, К-Э.К.Кудажы "Дирде-Макдо" деп шиини безин бижээн болгай.

Тургустунуп келген айтырыгга хамаарыштыр Кара-Хөл бажының үндезин чурттакчызы, көдээ малчын, күш-ажылдың хоочуну Доора Базырович Хертек редакцияга чедип кээп, бодунун бодалын мээң-биле үлешти.

— **Хөй чылдар иштинде көдээге чурттап келген-дир силер, 30 чыл хире иштинде ракета артынчылары дүжүп турар, оон хоразы долгандыр турар бойдуска, дириг амыганның кайы хире деп бодаар силер?**

— Мен бо айтырыгга хамаарыштыр чаңгыс мындыг кижекти кирип көрөйн. Хөл-Бажы мээң ада-өгбемниң чурту-дур. Борта төрүттүнген, борта кырып ор мен. Хөл-Бажы кандыг-даа малга кончуг таарымчалыг кадыр дагларлыг, кадар оыттуг чер чүве. Ынчангаш бо девискээрге хөй малдыг, бай-шырак кижилер чурттап чораанын Кара-Хөл сумузунун чурттакчыла-

ры билер. Сөөлгү чылдарда мал төлү албастандык. 100 өшкүдөн 10 анай алза, экизи ол. Артканары четпес, дудуу төрүттүнер боор-дур. Кожавыста аалдың өшкүзүндөн бир анай төрүттүнген, оон хол-буттары 10 см болган. Чамдык анай, хураганнар улуг-даа төрүттүнер болза, оон сидиктээр, мыяктаар чери чок боор-дур. Бир төрүүр инектиң ишти денди улгаткаш өлгөн, иштин чара кезип көөрге, бызаазы денди улуг болган таварылга бар. Мындыг кижекти чежени-даа чугаалап болур.

Долгандыр турар бойдуска, дириг амыганның хоразын чаңгыс кижекке кирип көргүзүргө, мындыг-дыр. Борта тодаргай харыны чүгле эртемденнер берип шыдаар деп бодаар мен. Кара-Хөл сумузунун шупту малчыннарының малы ынчаар төрүп турар деп чугаалап болбас, ол чүгле бистин чурттап турар девискээривис Хөл-Бажында мындыг байдал тургустунуп келген. Амгы үеде 17 өреге, 60 ажыг кижичурттап турар бис. Тываның эң кыдыкы кызыгаары Алтай Республика-биле кызыгаарлажып чыдар, ээн тайгада чурттап чоруур улус бис.

— **Айыылдыг зонада чурттап турар хамаатыларга компенсация акшаны берип турар болгай, ону канчаар ажыглап турар силер?**

— Компенсация акша доктаамал суму чагыргазына кээп турар. Шынын чугаалаар мен. Бо акшаның чарыгдалында будулгаазынар хөй. Эрткен чылын күзүн, сентябрь айда, Москва хоорайдан космос объектилериниң ажыглал төвүндөн А.М.Полуаршинов деп дарга чорду. Ол

кижиниң чугаалап турары-биле алырга, кээп турар компенсация акша чүгле Хөл-Бажының чурттакчыларына көрдүнген дээр дарга чораан.

Бистиң суму чагыргазы 2001 чылда 15 муң рубльди 17 өреге үлөп берген. 2002 чылда Элдиг-Хемге көвүрүг кылып алыңар дээш 10 муң рубль берген. Кээп турар акша херек кырында хөй дээр чораан. Чайын Хөл-Бажының чурттакчылары моторлуг хеме-биле аргыжар улус бис. Бистиң берге байдалывысты моон мурнунда ТР-ниң бойдус курлавырларының сайыды турган К.С. Күжүгет көргөш, суму чагыргазына: "Ол кээп турар акша-биле ийи моторлуг хемеден садып бериңер" — дээн. Суму чагырыкчызы турган Т.Д.Хертек чүгле чаңгыс хеме мотору садып берген. Ам байдалывыс шуут бергедээн, чаңгыс хемеге 10 ажыг кижичурттап турар олуруп алыр, озал-ондак бодурунун кырында келген бис. Ол кээп турар компенсация акшазы-биле күштүг моторлуг катер хеме садып алырының айтырынын шийтпирлеп бээри-биле хамаарылгалыг албан черлеринге айтырыгны тургузуп чордум. Кара-Хөл Тываның эң улуг хөлдөргө хамааржыр, орта аргыжылга айтырыгына күштүг хеме чугула херек.

Хоочун малчын, көдээ кижичурттап турар Кара-Хөлдүн бажындан келгеш, бистиң редакцияга кирип, ажыл, амыдыралын ажыт-чажыт чогу-биле чугаалады. Айыылдыг зонада чурттап чоруур төрөл бөлүк Доора Базыровичини чогуур черлерге айтырыг тургузуп, арга-сүмө алыры-биле "сургакчылаткан" байдалдыг

улус болду. Ол боду кирер ужурулуг албан черлеринге кирип, айтырыгны тургускан.

Арыг суглуг ак-көк Тывавыстың онзагай чараш бойдус-чурмалдыг Кара-Хөлдүн бажында айыыл-халап диргелип оорары каракка илдең көстүп келген-дир. Сөөлгү чылдарда Тывада эртемденнер дээрге, чаас соонда мөөгү дег, көвүдээн деп билип турар кижичурттап турар айтырыгга хамаарыштыр эртем-шинчилеп ажылын чорудуп, бо талазы-биле тодаргай түннели үндүрери сонгаарладып болбас айтырыгның бирээзи болуп турар.

Компенсация акшазының талазы-биле борта түннел үндүрүп, ындыг-мындыг деп чугаалаары амдызында болдунмас. Бо айтырыг чаңгыс эвес удаа көдүрүлүп турган. ТР-ниң Улуг Хуралы "Тыва Республиканың санажылга палатазының дугайында" хоойлуну хүлээп алган, оон аудиторларын бадылап турар. Айыылдыг зонада чурттап турар кижилерге хамаарыштыр космос объектилериниң ажыглал төвүндөн кээп турар акшаны канчаар ажыглап турарының дугайында шын, тодаргай хыналданы чүгле ТР-ниң Санажылга палатазы чорудуп болур. Кажан Санажылга палатазының даргазы сонгуттуруп, бүрүн эргези тургустунуп кээрге, бо айтырыгже редакция база катап эглип келирин баш удур сагындырып каайн.

Сергей ХЕРТЕК

ЧОРГААРЛАНЫР МЕН

Ам 70 ажыг харлыг ашак мен. Эрткен амыдыралымны чеден харның бединден харап олурарымга, солун-даа, нарын-даа, берге-даа-дыр. Анык тургаш, чон дээш кылып чораан ажылдарым комсомолчу чылдарым-биле дыка-ла холбаалыгдыр. Ам ол бүгүнү сактып келгеш, чамдык айтырыгларны шийтпирлээринге бодумнун туружумну салбайн, ол дээш хемчег алзып чораанымга чоргаарланыр-дыр мен.

Комсомолга Ада-чурттуң Улуг дайынының кадыг-дошкун берге чылдарында кирген мен. Мээң бирги комсомолчу даалгам — ескен-төрээн черим Хадын суурга орус, тыва аныктарның ортузунга культура-массалыг ажылдарны чорудары. Суурга орус, тыва аныктарның концерт бөлүүн тургустум. Хылдыг хөгжүм бөлүүн Ульяна Яскина, гармонь бөлүүн Владимир Тинмей, баян бөлүүн Константин Шипилин, шии бөлүүн Хорлуу Сандан башкарып турганнар. Ол концерт бөлүү чүгле Би-Хемге эвес, еске кожуннарже-даа концерт көргүзүп чоруп турду. Ол чедиш-киннерим дээш мени 1948 чылдың күзүндө Би-Хемниң комсомол комитетиниң ийги секретарына сонгуду.

1949-50 чылдарда Би-Хемниң комсомол организациялары уран чүүл көрүлделеринге ынчангы Тыва автономнуг обласка бирги черни ап турду. Ол бүгү чедиш-киннерге мээң киржилгемни үстүкү черлер өөренип көргөш, мени Москвада комсомолдун төп школазынче өөренир кылдыр

чорутту.

Өөредилгемни доосканым соонда, комсомолдун Тес-Хем райкомунун бирги секретарына ажылдадым. Оон 1953 чылда Тываның комсомол обкомунун ээлчеглиг конференциязынга мени партия ВЛКСМ Тыва обкомунун пропаганда-агитация талазы-биле секретарына сонгуду. Аңаа ажылдап тургаш, Бай-Тайга кожунунун Бай-Тал суурга сургакчылап чеде бердим. Ук суурнун школа коллективи-биле хуралдап, комсомол ажылдарының дугайын чугаалажып турувуста, бир анык башкы уругнун эди аараан деп мындыг. Ол божуур дээн анык башкыны кожунун төвү

Тээлиге чедирер транспорт тывар дугайында

чидиг айтырыг тургустуна берген. Ол кижини Тээлиге чедирер шанактыг аытты колхоз даргазы Очур-оол шийтпирлеп болур. Школа башкылары аңаа чеде бээрге, ам орайтаан, аыт айтырынын эртен шийтпирлээр мен дээн болган. Божуур дээн кижичурттап эвес, ам канчаарыл джи бердивис. Башкыларның сүмези-биле дузааргак, биче сеткилдиг аыт ажаакчызы кижиден шанактыг аыт дилеп алгаш, кезек башкылар божуур уругну Тээлиге чедирип чоруттубус. Бир эвес башкы уруг оол уруг божуза, аыт ажаакчызының ады-биле адаар деп орукка баштактанып-даа

чордум.

Хөй чылдар эрткенде, шанакка божуур анык уругну кады чедиржип чорааным Очур Ховалыг башкы-биле ужуражы бердим. Ынчангы анык башкывыс оол божуп алган болган. Оглонун адын дугурушканывыс езугаар аыт ажаакчызының ады-биле эвес, мээң адым-биле Алдын-оол деп адап алган болган. Ооң мурнунда бир чылын колхоз даргазы Очур-оол бир улуг хуралга комсомол обкомунун секретары Алдын-оол божуур дээн уругну дүне сөөртүп алгаш шаап турар, шала чиктиг кижичурттап чоруп тургаш, Бай-Тайга райкомунга мотоцикл садып алырын база чөпшээр берипкен мен. Саң-хөө айтырыгларын ынчан чүгле обкомунун бирги секретары харыылаар чүве болгай. Ынчан хемчег алыстым.

Ооң соонда комсомол обкомунун ээлчег чок бюрозунга Би-Хемниң комсомол комитетиниң ажылдакчызы Ажылчын Даржаевич Колдун херээн көөр деп мындыг. Херектиң ужуру комсомолчу А.Д. Кол — Сүт-Хөлдүн контр херээнин удуртукчузу А.Ш. Агбанның кадайының кады төрээн дунмазы, ынчангаш ол комсомолдун хүрээленинге бактаар арга чок дээн, мындыг болган. Оон А.Д.Кол комсомолче шургуп кирген деп-даа

буруудадып турдулар.

Комсомол обкомунун бюро кежигүнү болганымда, бо херектиң ужуру-утказының байдалы-биле кичээнгеилиг таныштым. Ынчангаш бодумнун саналымга А.Д.Кол Сүт-Хөлдүн "контр" херээнге, оон удуртукчузу А.Ш. Агбанга кандыг-даа хамаарылга чогу илергейлеп саналдааш, А.Д.Кол комсомол кежигүнүгө артар ужурулуг деп саналдадым. Мээң саналымны "Тываның аныктары" солунунун редактору, бюро кежигүнү А.К.Чычаан-оол деткиди. Маргылдаа кидин түлүк чидигленген турда, чапсар чарлады.

Чапсар үезинде мени партия обкомунун кадрлар талазы-биле килдис эргелекчизи Оюн Араптанович Долгар-оол келдиргеш, хүлээп алды. Ол мээң комсомол обкомунун бюрозунга берген саналымны политиктиг частырыг деп санап, аңгы демиселиниң дугайында билиг чогуумну, чоннун дайзыннарның үзел-бодалдарын илередип билбемге чедип, мени улуг ажынышкын-биле чемеледи. Ынчалза-даа мен комсомолчу А.Д.Колдун Агбан херээнге кандыг-даа хамаарылга чогуу катаптап, Тывада кандыг аңгы демисели чоруп турарын тайылбырлап бээрин О.А.Долгар-оолдун бодундан негээн мен. Ол айтырыг талазы-биле анаа дүжүп бербезимни дарга билди. Эртенинде комсомол обкомунун бирги секретары Оюн Долепович Алдын-оол

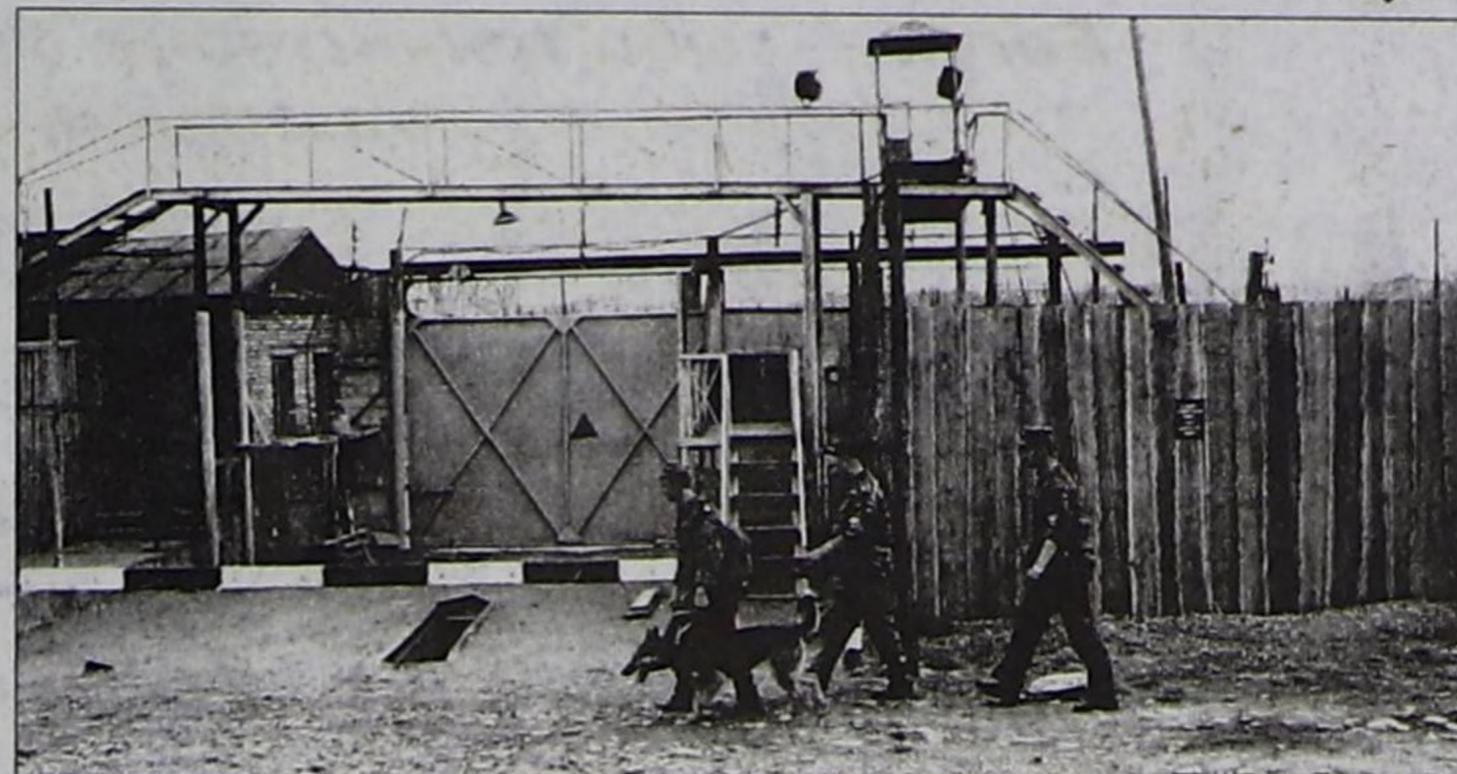
мени келдиргеш: "Силер аңгы демисели билбес кижичурттап турарыңар. Ындыг болганда комсомол шугумунга ажылдаар арганар чок. Ынчангаш силерни Би-Хемниң бир школазынче башкыладып чорудар кылдыр шийтпирлеп каан бис" — деп бо. Комсомолчу чылдарым шак ынчаар доозулган чүве. Ынчалза-даа мээң саналымның шыныгына бүзүрелим өшпээн. Ооң шынынын төөгү бадыткаан-даа.

Ол чылдарда мээң комсомол шугумунга кады ажылдап чораан эштерим комсомол обкомунун бирги секретары чораан Оюн Долепович Алдын-оол соонда барып, республиканың иштики херектер сайыдынга томуйлатты, ийги секретарь чораан В.П. Семенов Африканың бир күрүнезинге элчин апарды, обкомнун кадрлар талазы-биле секретары чораан М.К.Мендуме сөөлүндө барып, республиканың Сайыттар Чөвүлелиниң даргазына ажылдап чорду. Оларның аразында чүгле мен-не бодумнун шөлүмге будалып артып калдым.

Ынчалза-даа комсомолчу чылдарым меңээ эргим-дир. Чоннун амыдыралына төлөттиг үлүүн кирип чораан үстүндө адаттыгнан өөрүм ышкаш өрү бедик албан-дужалче депши-вээн-даа болзумза, оларның-биле кады ажылдап чораанымга, үзел-бодалым, санал-аналым дээш чаныш-сыныш чок чораанымга чоргаарланыр-дыр мен. Репрессияларга кирип, частырыгларны кылгылаан-даа болза, комсомол мээң болгаш чоннун амыдыралына хөйүнү кылган.

Алдын-оол МААДЫ,
күш-ажылдың хоочуну.

Тенниг херим артында

ЯЛАҢ ААРЫН АМ-НА ХАРЫН БИЛИП ОР СЕН...

ХОСТАЛГА. Ол дег чоргаар дыңналыр сөс кайда боорун аан. Ылаңгыя бо сөс чуртталгазында алдаг кылгаш, тенниг херим артында олуур кижилерге идегелди, бүзүрелди оттуруп турар. Даң адар. Ооң-биле чергелештир хүннер, дүннер, чылдар солчуп эрте бээр, оларның үр-ле манап чорууру хосталганың эжи каян-бир черле ажиттынар. Хөй-ле чылдар иштинде караңгы дүнелерде когарал чедирген кижилеринге бодунуң буруузуң сымсыраны аарак, сагыш аарып турган кижилер «домзакче» моон соңгаар эглип келбези магатчок. Ындыгларның аразында баштарының дүктери хырааланы берген-даа бол, хосталганың үнезин билбес, катап-катап кем-херек үүлгедип чоруур рецидивист кижилер база бар. Оларның назы-хары алдан алып, акшы берген-даа болза, угаан-медерелинде мерген угаан чок. Ындыг кырган-ачалар хосталганы үнелеп билбестер. Олар катап-катап кем-херекти үүлгедип, «улу аалынче» катап-ла эглип кээп турарлар. «Мегенниг кижини чевег эдер» дээр болгай, а оларның шииткекчизи Бурган-на болур боор деп бодап артым.

РФ-тиң Кеземче херээн күседир яамызының ТР-де Эргелелинге чедип, улай-улай кем-херек үүлгедип чораан кырган рецидивистерниң амыдырал-чуртталгазын, амгы амыдыралче көрүжүн билеп алыры-биле Кеземче херээн күседир Эргелелин начальнигинин оперативтиг ажил талазы-биле оралакчызы, полковник Илья Кылын-оолович Ондарга ужурашкаш, бистиң дилээвисти хандыраын диледивис.

Кызыл хоорайның оң талакы эринде турар шынгы режимниң колониязы ЯФ-36/1-ге четкеш, кандыг-ла-бир кем-херек үүлгеткеш, аңгы-аңгы чылдарда шииттирген назы-хары улгады берген үш кижиле чугаалажыр

аргалыг болдувус. Оларның эң улуу — 1928 чылда төрүттүнген М.Л.Войнов. Ооң хоругдалче киргениниң төөгүзү мындыг: 1998 чылда Кызыл хоорайга Беспалова кудумчунга чурттап тургаш, арагалаанының түннелинде кады чурттап турганы херээжен эжиниң амытынынга четкен. Кызыл хоорайның Улус суду ону буруулуг деп көргөш, РФ-тиң Кеземче хоойлузуңун 105 чүүлүн езугаар хосталгазын 9 чылда казып шииткен. Ол ирей хоругдалга келгеш, 2003 чылдын февраль 26-да РФ-тиң Президентиниң адынче оон назы-харын барымдаалап көргөш, хостаарын дилээн чагааны чоруткан. Ынчалза-даа оң дилээн хандырбаан. Кырган кижиниң назы-харын барымдаалап көргөш, келдерел комиссиязы хуусаа бетинде, 2003 чылдын август 14-те, хостаар болган.

У.С.Ховалыг 1934 чылда төрүттүнген. Бо ирей оон мурнунда база кижиле эттээш, хоругдалга олуруп турган. Ооң-биле У.С.Ховалыгның кем-херек-биле холбашкан «ужуралдары» доозулбаан. 1998 чылда кады арага ижип турган эжин эттээш, РФ-тиң Кеземче херээн күседир 111 чүүлүн езугаар хосталгазын 8 чылда казып шииттирген. «Хоочун» рецидивистиниң кадыкшылы багай,

инвалид болганы-биле келдерел комиссиязы 2003 чылдын август 15-те хостаарын шиитпирлээн.

Оларның аразында эң не каржы үүлгедиг кылып чораан кижилерниң бирээзи — Х.Т.Биче-оол, 1938 чылда төрүттүнген. Ол кем-херек үүлгедириниң таваан 1961 чылда салган. Ынчан бо кырган-ача кижиле амы-тынынга четкениниң түннелинде ок-боолуг таңнылдарга кадартып, хоругдалдын оруунче кирген. Кара-бажыңдан үнүп келгеш, кадай-даа албаан, угаан база кирбээн. Чүге дизе 1973 чылда күштээшкн кылганы дээш ону РФ-тиң Кеземче херээнин 108 чүүлүнге хосталгазын 12 чылда казып шииткен. Ё саадаар эвес, хосталыр-ей база келген. «Кайгалэр» хосталганың агаарын тынып, Бии-Хем кожунга чедип келген. Дап-саап чүве кылып, айыраң каас Бии-Хемге кадай-даа, бажың-балгат-даа чок хостуг чурттап чоруп тургаш, бужар үүлгедигни кылган. 1998 чылда бо «эр-кижи, кырган-ача» 4 харлыг бичии оолга хамаарыштыр мөзү-шынар чок, куду үүлгедиг кылгаш, РФ-тиң Кеземче хоойлузуңун 132 кезээ-биле Бии-Хем кожунунун Улус судунун шиитпир-биле хосталгазын казып шииттирген. Келдерел комиссиязы бо кижиниң назы-харын ба-

рымдаалап көрзе-даа, кылган үүлгедириниң аарын барымдаалааш, ону хостаарындан ойталаан.

Чүрээнде Бурган, чүдүлге-даа чок, оода-чадаарда, бодун кижиле-дир мен деп санап, моон соңгаар оварнып көрей деп бодал-даа чок кырган-ачалар бары хомуданчыг. Ийе, кижиле чазыгны кылып болур, чүгле чангыс катап. Амыдыралының хөй кезин тенниг херим артынга эрттирген бо үш кырган-ачаның кылып чораан үүлгедиглеринге хамаарыштыр хомудал бар бе, оларның амыдыралче көрүжү өскерилген бе дээрзин номчукчулар боттары-ла шиитпирлээр боор.

Эдип-чазаар колонияның ажилдакчылары үш кырганны ужуражылга өрээлинге эккелдилер. Даштындан-на көөрге, назылай берген, улгады берген кижилер-биле кыска чугааны кылдывыс. Олар колонияның байдалы-биле база хосталгада амыдырал дугайында боттарының көрүжүн биске мынчаар чугааладылар:

— Мында багай чүве чок. Чемгерип турары база эки. Бистерни, кырганнарны, аңгы чемгерип турар. Назы-хары улгады берген кижилерге хамаарыштыр күш-ажыл-эмчи экспертиказын эрттирип турар. Оларның уламын-

дан пенсиявыстың 50 хуузуң ап тур бис. А арканын аш-чем, чырык, чылыг дээш тыртып алыр-ла-дыр. Мында мал-маганны тудуп, ногаа, картофельди тарып турар, садыг база ажилдап турар, оон шай, таакпыны садып алыр-дыр бис. Кырган кижиге шайдан өске чүү херек боор аан.

— **Хуусаанар төнерге, кайнаар баар силер, бажың-балгадыңар, ажы-төлүңер бар бе, олар силерни манап турар бе?**

— Мен (М.Л.Войнов) Кызылда бажыңымче чанар мен. Уруг-дарыым-даа мээң-биле ужуражып келбес-тир, утканнар-ла боор.

— Мен (Х.Т.Биче-оол) Бии-Хемче чанар мен, аңаа баргаш, «сөөгүм салыр» мен. Чогум эртеми бар кижиле мен, Красноярскиниң университетиниң төөгү салбырын доостум.

— Мээң (У.С.Ховалыг) уруг-дарыым кээп турар. Олар келгенде солун, сеткүүл, чылыг идикти эккеп берип турар.

— **Силерниң орууңар истевези-биле хосталгада аныяк кижилерге чүңү сүмелээр силер?**

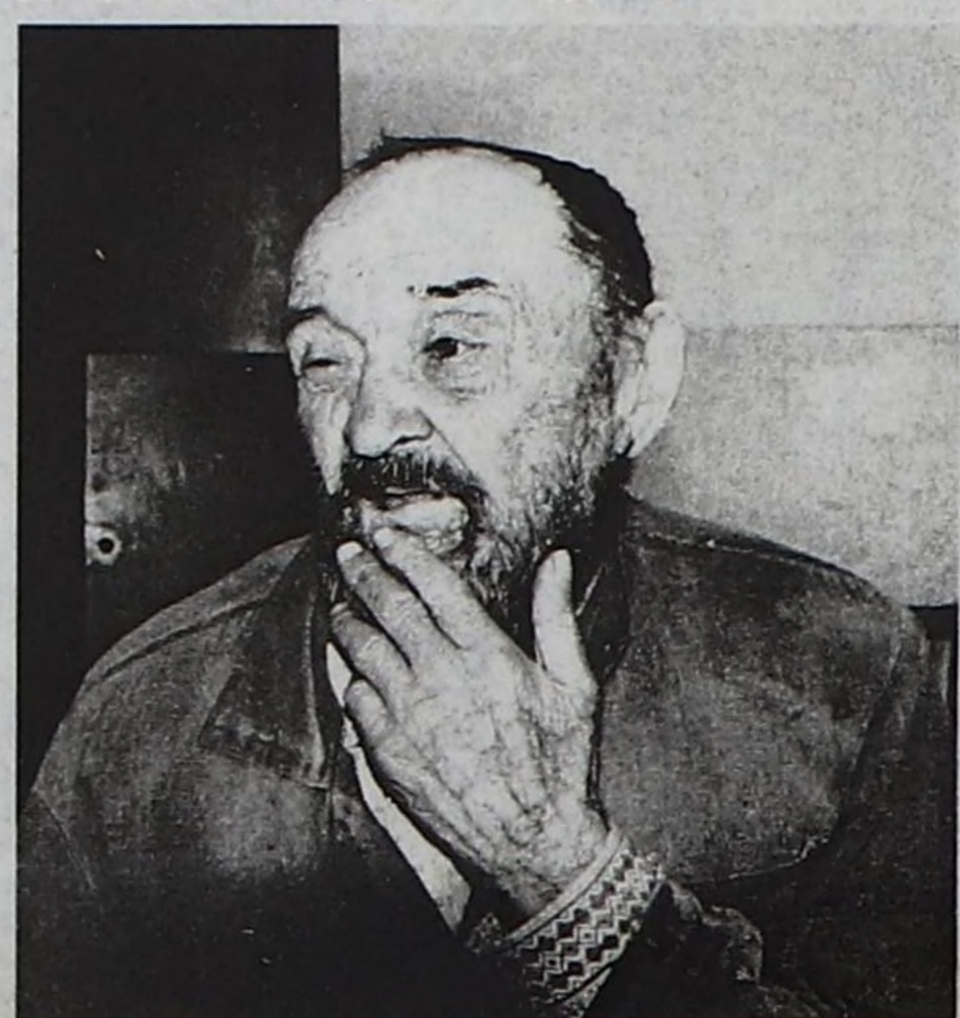
— Бистиң бодальыс болза, бээр аныяк кижилер келбес болза эки. Хосталгада ха-дунмага арага-дары ишпейн, оът-сиген тыртпайн, эки сагылга-чурмунуг чурттаарын күзээр-

дир бис. Мында эки чүве чок, бээр черле келиксе-веңер, ооң орнунга хосталгага эш-өөрүңер, ада-иенер, ажы-төлүңер аразыңга тайбың чурттап чоруңар. Чазак-чагырга черлерин база хоралыг арага садарын хоруп, ажыл чок аныяктарга ажилчын олуттарны тывар болза, кем-херек үүлгедии чавырлып болурунун барымдаазы бар. Көрүп чорышканы бис, арагадан хоруп чоруурувусту. Ону угаап-бодап көрүңер деп сүмелээр-ле-дир бис. Оон ыңай чүңү чугаалаар боор. Хосталгада аныяк-өскенге хамаарыштыр оларның берген сүмезин боттарывыс чүүлдүг деп көргөш, аарыг-аржык чок турарын оларга күзээш, хосталганың эжин алып үнүптүвүс.

Х.Т.Биче-оолга хамаарыштыр чугаалап каар чүве болза, ол кандыг-даа төөгү башкызы эвес, кара-бажың «университедин» дооскан оптуг-кажар рецидивист-тир дээрзин айтып каалы. Салым-чолдун шорааннары кандыг-даа болгулаар чүве-дир ийин. Бистер-даа шииткекчи бооп шыдавас бис.

Игорь ДАМДАК.

ЧУРУКТАРДА: хоругдалда «хоочун кайгалдар». **В.БАЛЧЫЙ-ООЛДУҢ** чуруктары.

Бөгүн — тыва танкистерни фронтуже үдээниниң 60 чылы

ИНТЕРНАЦИОНАЛЧЫ ХҮЛЭЭЛГЕЗИН КҮҮСЕТКЕН

1941 чылдың июнь 22-де ССРЭ-же фашисттер Германия оор езу-биле халдаш, төөгүге кажан-даа турбаан аар болгаш хан төгүүшкүнүг улуг дайынны эгелээн. Ақы-дүмма Совет Эвилелинче эжелекчи дайынның халдап кирген хүнүнден эгелээш, Тыва Арат Республиканың ажилчы чону, ооң революсучу Чазаа, намы совет улуска дет-кимче, дуза көргүзөр дээш чаңгыс эп-сеткилдиг көдүрлүп үнген. ТАР-ның улустун X Улуг Хуралы тускай Декларацияны хүлээп алган. Совет Эвилелин камгалаар херекке Тываның арат чону бүгү талаалыг материалдыг дузаны чедирерин, бир эвес херек болза, боо-монгузун холга тудуп алгаш, амы-тыннын харам чокка дайынга удур дайылдажырын ук чугула документиде айткан.

Ол сорулгазын Тываның арат чону херек кырында боттандырып шыдаан. Фронтуга ниити дузаламчы ТАР-ның ийи чылда бюджетинге деңнежир хей хөрөңги болган. Дайын чылдарында тыпкан алдын курлавырын, араттар хей санныг малын, ооң иштинде 40 муң дайынчы аъттарын болгаш янзы-бүрү белектерин, акша-тегерин Совет Эвилелинге дамчыдып берген. Ооң-биле чергелештир акы-дүмма ССРЭ-ге удур халдап келген герман фашистерни чылча шаварынга боо-чепсезен тудуп алгаш, дайынга эки тура-биле киржир изиг-күзелдин илереткен шериг албаныгларның рапорттары, бөдүүн хамаатылар-

ЧУРУКТА: тыва эки турачы танкистер (1943 чыл).

бердим. Хары чок боорга база бижидим. Ооң соонда нам ТК-зынга кирдим. База хары бербеске дөрткү билдириш-кинни ССРЭ-ниң Чазаанче бижээш, хоолгазын ТАР-ның Чазаанче чоруттум. Шериг херээнге өөренип, ай хуусаалыг курс дооскаш, «танкист» деп шынзылганы алдым».

Ада-чурттуң фронтунуңче Тываның эки тура шерин чорудар дугайында доктаалды ТАРН Төп Комитеди хүлээп алгаш, ССРЭ-ниң Чазаанга бо талазы-биле айтырыгны тургузуп, ооң чөпшээрел алыр ажылды чоруткан. Совет Эвилелиниң Чазаа ТАР-ның дилгезин хандырган. Республиканың Чазаа болгаш намы фронтуже чорудар эки

оол Бай-Кара, Бортуй-оол Оюн, Сайын-оол Ховалыг, сержантылар: Дыртык Ондар, Идам Кыргыс, Михаил Конгар, Шойдун Тулуш, старшиналар: Кызыл-Тас Түлүш, Уйну-оол Донгак.

Тыва эки турачы танкистер Горький хоорайның чанынга ол үениң эң-не күштүг дайынчы техниказы Т-34 деп танкыны өөренип алгаш, Украинаның ийги фронтунуң дайынчылары-биле кады дайыннарга удур берге тулчушкуннарже кирген. Тываның эрес оолдары Украинаның, Молдавияның, Румынияның, Венгрияның, Чехословакияның хей санныг хоорайларын болгаш суурларын дайынның аспаандан хостаарынга маадырлыг чоруун көргүзүп, интернационалчы хүлээлгезин күүседип шыдааннар. Оларның дайын шөлүңгө көргүскени эрес-дидим маадырлыг чоруун бедии-биле үнелеп көргөш, ССРЭ-ниң дайынчы орденнери болгаш медалдары-биле шаңнаан. Немец эжелекчилерге удур демиселдин фронтларынга командьлал чериниң дайынчы даалгаларын күүседип чорааш, маадырлыг чоруун көргүскени дээш Хомушку Намгаевич Чүргүй-оолга ССРЭ-ниң Дээди Советиниң Президиумунуң Чарлы-биле Совет Эвилелиниң Маадыры бедик атты тывыскаан.

Эки турачылар Уйну-оол Тулуш, Идам Кыргыс, Биче-оол Бай-Кара каржы дайын-биле маадырлыгы-биле тулчуп тургаш, амы-тыннындан чарылганнар. Оон арткан тыва танкистер Ада-чурттуң Улуг дайыны доостурга, төрөөн Тывазынга эеп чанып келгөш, ооң экономиказын, социал адырын сайзырадыр херекке боттарының күш-ажылчы төлөптүг үлүүн киригеннер.

Ада-чурттуң Улуг дайынынга киржип чораан эки турачы танкистер ам бистиң аравыста чок. Оларның амгы болгаш келир салгалдын кижилеринге чаалап берген маадырлыг ажыл-херектери, аттары кажан-даа уттундурбас, төөгүге мөңгөде артар.

Совет Эвилелиниң Маадыры Х.Н. Чүргүй-оол.

Танкистер взводунуң командири Т.С. Нурзат.

ның билдиришкиннери ТАР-ның Чазаанга, намынга хейү-биле кээп турган. Тыва эки турачы танкист Михаил Конгар сактышкынында мынчаар бижээш: «Кызыл Шеригниң хүрээленинге дүрген кирип алгаш, фашистерни чылча шапчы берген болзумза дээн күзел сагымдан уштунмастаан. Дайынче эки тура-биле чорудар дугайында билдиришкинни ТАР-ның Шериг яамызынга

турачыларны шилип алып, белеткээр талазы-биле улуг ажылды чоруткан.

1943 чылдың май 20-де бир дугаар бөлүк тыва эки турачылар—танкистерни Кызылдан фронтуже үдээн. Оон бээр бөгүн мугур алдан чыл болуп турар. Ооң составынга шилиттинген он бир танкист кирген: биче лейтенантылар: Нурзат Түлүш (командири), Чүргүй-оол Хомушка, улуг сержантылар: Биче-

Хоорайның чурттакчыларының кичээнгейинге

Хоорайның төөгүлүг төвү — биске билдингир Ленин, Щетинкин-Кравченко, Кызыл партизаннар, Кочетов, Комсомольская, Тыва эки турачылар кудумчулары болгаш Кызыл хоорайның хем кыдыы, Культураның болгаш дыштанылганың национал парыгы.

Ынчангаш ТР-ниң Культура болгаш националдар херектериниң талазы-биле яамызы болгаш Төөгүнүң база культураның тураскаалдарын камгалаар талазы-биле комитеттериниң дыңнадыры болза, 1987 чылдың февраль 3-те улус депутаттарының Кызыл хоорай Советиниң күүсекчи комитетиниң №43 шиитпири-биле төөгүнүң болгаш культураның тураскаалдарын камгалаар зоназының төлөвилелинге дүүштүр Кызыл хоорайның төвү, хоорайның төөгүлүг кезээнге хамааржыр хоорайның ол кезээнге туттунган тудугларның даштыкы хевирин ескерттир талазы-биле эде төлөвилелди чорударын чөпшээрес.

Кызыл хоорайның 90 чыл юбилейи чоокшулап оорай-биле янзы-бүрү септелге-тудуг ажылдарын чорудары билдингир, ынчап кээрге, юридиктиг албан черлери, хуу кижилер баш бурунгаар бодунуң объектисиниң турар черин ол тудуг камгалалдыг девискээрге турар бе деп чүвени тодарадыры чугула.

Тургустунуп келген айтырыглар талазы-биле Төөгүнүң болгаш культураның тураскаалдарын камгалаар талазы-биле комитет-биле харылзажып болур. **Щетинкин-Кравченко кудумчузу, 46, 3-кү каът, телефон: 1-20-38.**

ДАГЫН КАТАП КОНКУРС

Тыва Республиканың Чазаа тудуг объектисинге керээ организациязын тодарадыр талазы-биле дагын катап конкурсту эрттирип турар.

Конкурс 2003 чылдың май 22-де 14 шакта

ТР-ниң Чазак бажыңының бирги каздынга эртер.

Конкурсче дараазында объектини кирип турар:

Чадаана хоорайда ниити билиг школазы — **даштыкы четкилер болгаш чаагайжыдылга.**

Чагыгларны ТР-ниң Капитал тудуг эргелелинче дараазында адресче кириер: Кызыл хоорай, Красноармейская кудумчузу, 76. тел: 1-01-39, 3-24-04.

Бүгү айтырыглар талазы-биле конкурс комиссиязының секретары-биле харылзажыр, тел: 3-46-43.

Кызыгаарга боо даажы

РФ-тиң Моол-биле күрүне кызыгаарының 221 демдээ болур Тес-Хем кожунуң девискээринге май 10-да, кежээкиниң 9 шак үезинде, Моолдун кызыгаар албанының старшиназы Жудалдаа Энхбаатар бооладып өлүрткен.

Кызыгаарга болган кем-херек үүлгедиин ТР-ниң прокурору Камиль Кудряев бодунуң кичээнгейинге алган. Үүлгедиг болган черже ооң оралакчызы Бадма Бадмаев ол-ла дораан аъттаныпкан.

Чоруткан истелгениң түннелинде ТР-ниң прокуратуразы РФ-тиң Кеземче хоойлузунуң 322 чүүлү — кызыгаар шугумун чөпшээрел чокка эрткени дээш, РФ-тиң Кеземче хоойлузунуң 111 чүүлү — кижиниң амы-тыннга өжөгөргөн чедирген кем дээш кеземче херектерин оттурган.

Амгы үеде ук кем-херекти истээри-биле ведомстволар

аразының истелге чорудар оперативтиг бөлүү тургустунган. Ынаар республика Прокуратуразының онза аар херектер истээриниң талазы-биле истекчилер, РФ-тиң Айыыл чок чорук албанының ТР-де Эргелелиниң болгаш ТР-ниң ИХЯ-зы кирип турар. Олар «Кандыг сорулга-биле Моолдун кызыгааржызы Россияның девискээринче киргенил? Аныяк кызыгааржыны кым атканыл?» Ол айтырыгларга харыыны тывар.

1998 чылдан бо хүннерге чедир россия-моол кызыгаарның Тывада участогунга болгулаан аткылажышкынның түннелинде, ийи таладан 14 хамааты өлгөн, 11 кижги балыгланган. Ынчалза-даа октар контрабандистерге болгаш мал оорларынга дегбейн, соора барып турар.

Василий КРИВДИК.

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазы Хоойлужудулга палатазының комитет даргазы Таисия Болустаевна Кууларга ооң авазы

Минчинма Ламажыковна ООРЖАКТЫҢ

мөчээни-биле ханы кажыдылды илередип тур.

«Шын» солунуң коллективи солунуң корректору Е.М. Барыскага ооң авазы

Когушпаа Дүктүгбеевна БОРУНМААНЫҢ

үр аарааш мөчээни-биле ханы кажыдылды илередип тур.

ШЫН

e-mail: shyn@tuva.ru

Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республикааның Чазаа.
Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: К. Сат, Е. Монгуш, Ч. Монгуш, С. Хертек, Т. Хертек.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнуң оралакчызы — 1-19-87.

КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдиз — 1-18-10, компьютер төвү — 1-03-90, культура, өөрөдигле килдиз — 1-03-88, чагаа килдиз — 1-03-87, кедээ ажыл-агый, улуттук килдистер — 1-17-09, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91;

Солун келбейн барганда, дараазында телефонче долгаар: 3-14-94. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама. Тираж 8028. Чагыг 57.

АГАР САНЫБЫС: № 4070381040000010000 Б ОАО Банк «Тувакредит», Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 3010181060000000729 БИК 049304729.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чөпшөктөрүнүң талазы-биле хоойлужудулгазының чорудулгазынга контроль болгаш бүрүктелгениң Тыва девискээрге эргелелинге бүрүктеттинген.

Бүрүктеттирген дугаары — Т-00007. ТР-ниң парлалга болгаш информация куркомитетиниң типографиязынга парлаан. (Кызыл, Щетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туржуну биле дүүшпейн барып болур. Айытылган саннары болгаш еске-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харылаар.